

יש לנו אויבים משותפים": שיתוף הפעולה הצבאי בין קוריאה הצפונית, איראן ושלוחותיה ומשמעויותיו לישראל

כמעט שני עשורים אחרי החלטת מועצת הביטחון 1718 (2006), קוריאה הצפונית ממשיכה לחרוג באופן שיטתי ומכוון מהסנקציות כחלק מאסטרטגיה כוללת לחיזוק מעמדה בזירה הגלובלית. מגמה זו חורגת מגבולות מזרח אסיה ומוצאת ביטוי מובהק גם במזרח התיכון. עבור ישראל ושותפותיה, הדבר דורש הערכה מחודשת של דפוסי האיום הנשקפים ממנה

מנהיג צפון קוריאה קים ג'ונג און. המשטר רואה בארצות הברית אויב מרכזי, וב ישראל "שלוחה אימפריאליסטית" שלה במזרח התיכון. צילום: סוכנות הידיעות הקוריאנית

ניכר גם במהלך מלחמת "חרבות ברזל", שבמהלכה אותו בשטח אמצעי לחימה שמקורם בקוריאה הצפונית ושימשו תזכורת מוחשית נוספת להפצת הנשק שמובילה פיונגיאנג ומשפיעה באופן ישיר על ישראל. העובדה שאיום שמקורו בצפון-מזרח אסיה מוצא את דרכו למזרח התיכון - ומתגלם באיומים מוחשיים דרך שלוחות הטרור של איראן - מחייבת בחינה מעמיקה של טיב היחסים בין קוריאה הצפונית, איראן ושלוחותיה, והערכת משמעותם האסטרטגית בהקשר הישראלי. הצורך לעסוק בשאלת שיתופי הפעולה הצבאיים האלו מתחדד עוד יותר נוכח התפתחויות גאופוליטיות עכשוויות שונות, ובראשן המלחמה באוקראינה, שבמסגרתה מעניקות

חרף ריחוקה הגאוגרפי מהמזרח התיכון והיעדרה היחסי מתודעת הביטחון הלאומי של ישראל, קוריאה הצפונית היא גורם מתערב ומשפיע בזירה האזורית. במהלך השנים טיפחה פיונגיאנג קשרים צבאיים הדוקים עם מדינות עוינות לישראל, בהן סוריה, איראן ולוב, וכן עם ארגוני טרור כגון חמאס וחזבאללה. קשרים אלו כללו הפצת נשק, מתן סיוע טכני וצבאי, אימונים והקמת תשתיות - פעילות שאפשרה לפיונגיאנג לבסס נוכחות צבאית פעילה, ולהפוך, חרף המרחק, לשחקנית בעלת השפעה ממשית על המרחב הביטחוני האזורי, ובפרט על הזירה הנוגעת לישראל. ביטוי עדכני למעורבות הצבאית של קוריאה הצפונית באזור

שי יגר, חוקרת במרכז דדו, ד"ר למזרח אסיה מאוניברסיטת חיפה

הפכה קוריאה הצפונית לספקית מרכזית של אמצעי לחימה למזרח התיכון - אזור שכוונו אליו כ-90% ממכירות הנשק שלה.⁵ המצב הכלכלי החמיר עוד יותר לאחר קריסת ברית המועצות, מה שהגביר את התלות בייצוא צבאי.⁶ בשל לחצים בין-לאומיים וצמצום השוק, בראשית שנות ה-2000 נותרה קוריאה הצפונית עם שתי שותפות עיקריות בלבד - איראן וסוריה.⁷ נקודת מפנה נוספת הגיעה עם הניסוי הגרעיני הראשון (2006) והסנקציות הבין-לאומיות שבאו בעקבותיו. אלה דחפו את המשטר להסתמכות גוברת על הברחות נשק באמצעות רשתות חשאיות.

על רקע בידודה הגובר, ובשנים האחרונות, השתלבה קוריאה הצפונית בציר אנטי-מערבי חדש - "ציר המהפך" CRINK (סין, רוסיה, איראן, קוריאה הצפונית), הפועל במשותף לחתור תחת הסדר העולמי הקיים.⁸

שיתוף הפעולה בין קוריאה הצפונית ואיראן

בין קשריה של קוריאה הצפונית במזרח התיכון בולט הקשר רב השנים עם איראן. היחסים החלו ב-1973 והועמקו משמעותית לאחר המהפכה האסלאמית (1979), אך נקודת המפנה האמיתית הגיעה עם פרוץ מלחמת איראן-עיראק (1980-1988). המלחמה הפכה את פיונגיאנג לספקית נשק מרכזית לאיראן המבודדת, עם עסקאות בהיקף של שני מיליארד דולר.⁹ השותפות התעמקה משמעותית ב-1985, כאשר איראן לא הסתפקה ברכישת נשק אלא מימנה את פיתוח טילי הסקאד הצפון קוריאניים. בתמורה למימון, עד תום המלחמה סופקו לאיראן כ-100 טילים שהיו בסיס לארסנל הבליסטי האיראני.¹⁰ ההתקדמות הטכנולוגית נמשכה בשנות ה-90. ב-1993 השלימה קוריאה הצפונית את פיתוח הטיל "נודונג", ולדרישת איראן הורחב טווחו ל-1,300 ק"מ - המרחק המדויק לישראל. בהמשך מכרה פיונגיאנג לאיראן גם טילי Musudan/BM-25 (טווח 1,500-2,200 ק"מ) - יכולת שהודגמה בפועל במתקפה על ישראל באפריל 2024.¹¹

ב-1993 השלימה קוריאה הצפונית את פיתוח הטיל "נודונג", ולדרישת איראן הורחב טווחו ל-1,300 ק"מ - המרחק המדויק לישראל. בהמשך מכרה פיונגיאנג לאיראן גם טילי Musudan/BM-25 (טווח 1,500-2,200 ק"מ) - יכולת שהודגמה בפועל במתקפה על ישראל באפריל

הסנקציות שהוטלו ב-2006 לא עצרו את השותפות אלא שינו את אופייה. המעבר לפעילות חשאית יותר התבטא בכך שב-2015 זוהו נציגי KOMID (תאגיד הייצוא הצבאי הצפון קוריאני) הפועלים בטהראן.¹²

חששות להעמקת השותפות גברו עם חתימת ההסכם ל"שיתוף פעולה מדעי-טכנולוגי" (2012). הדמיון המטריד להסכם קודם עם סוריה (2002) - שהוביל לבניית הכור שהושמד ב-2007 - לא נעלם מעיני המשקיפים.¹³ יתרה מכך, דיווחים על נוכחות איראנית בניסויים גרעיניים צפון קוריאניים מחזקים את החשש מ"מודל צפון קוריאני" - מעבר מהיר של איראן למעמד גרעיני. מעבר לטילים ולטכנולוגיה גרעינית, השותפות כוללת גם מערכות נשק קונבנציונליות. דוגמה בולטת היא העברת 14

קוריאה הצפונית ואיראן סיוע צבאי לרוסיה, וכן התהדקות הציר האסטרטגי בין ובין סין. במציאות זו של קואליציות בין משטרים אוטוריטריים ועוינים למערב - חלקם מחזיקים ביכולת גרעינית וחלקם שואפים להשיגה - שיתוף הפעולה בין פיונגיאנג לטהראן, גם אם מוגבל בהיקפו, נושא עמו פוטנציאל מסוכן. הסכנה המרכזית נעוצה באפשרות שקוריאה הצפונית תסייע לאיראן לקדם את תוכניתה הגרעינית, כפי שעשתה בעבר עם סוריה, ואף תספק לה תשתית ליישום "מודל צפון קוריאני" - מעבר מהיר למעמד של מדינה בעלת יכולת הרתעה גרעינית. על כן, מאמר זה מבקש לתרום לדיון זה באמצעות הצגת הרקע ההיסטורי לשיתופי הפעולה הביטחוניים של קוריאה הצפונית במזרח התיכון, בחינת קשריה עם איראן ועם ארגוני הטרור הנתמכים על ידה והערכת ההשלכות והמשמעות האסטרטגיות בהקשר הישראלי.¹

קוריאה הצפונית והמזרח התיכון

העוינות של קוריאה הצפונית כלפי ישראל מעוגנת בתפיסתה האידיאולוגית מאז שנות ה-50. המשטר רואה בארצות הברית אויב מרכזי, ובישראל "שלוחה אימפריאליסטית" שלה במזרח התיכון. מתוך תפיסה זו, ישראל נתפסת כיעד לגיטימי לעימות עקיף במסגרת המאבק בארצות הברית. לפיכך פיונגיאנג מעולם לא הכירה בישראל ותומכת בגלוי בריבונות פלסטינית מלאה. תפיסה אידיאולוגית זו תורגמה לפעולה כבר בשנות ה-60, כאשר החלה קוריאה הצפונית לספק סיוע צבאי למדינות ערב, לרבות פריסת כוחות לסוריה במלחמת ששת הימים (1967) וטייסים למצרים וסוריה במלחמת יום הכיפורים (1973). במקביל לסיוע למדינות, הכשירה פיונגיאנג לוחמים פלסטינים בתחומים מגוונים.² שיא המעורבות התבטא בקשר עם ג'ורג' חבש, שהוביל לפיגוע בנמל התעופה לוד (1972), שמומן ואורגן על ידי קוריאה הצפונית.³

במציאות זו של קואליציות בין משטרים אוטוריטריים ועוינים למערב - חלקם מחזיקים ביכולת גרעינית וחלקם שואפים להשיגה - שיתוף הפעולה בין פיונגיאנג לטהראן, גם אם מוגבל בהיקפו, נושא עמו פוטנציאל מסוכן

הסיוע הצבאי הניב פירות גם עבור פיונגיאנג עצמה. בתמורה לסיוע במלחמת יום הכיפורים, העבירה מצרים לפיונגיאנג טילי סקאד-B סובייטיים,⁴ אשר הפכו בסיס לתעשיית הטילים הצפון קוריאנית.

עם זאת, מאמצע שנות ה-80 חלה תפנית במדיניות: שיקולים אידיאולוגיים נדחקו לטובת עסקאות כלכליות. בתקופה זו

צוללות ננסיות מסדרת יונו, הפועלות כיום בצי האיראני תחת השם "גדיר".¹⁴ האות האחרון להתחדשות הקשרים ניתן באפריל 2024, עם ביקור משלחת צפון קוריאנית בכירה בטהראן - הראשונה מזה חמש שנים,¹⁵ המעיד על כוונת הצדדים להעמיק את שיתוף הפעולה בעידן החדש.

מתחת לפני השטח: שיתוף הפעולה של קוריאה הצפונית עם חזבאללה וחמאס

עדויות שפורסמו במהלך השנים מעידות כי קוריאה הצפונית הייתה מעורבת באופן ישיר או עקיף באספקת אמצעי לחימה לחזבאללה וחמאס - החל מטילים לטווח קצר ובינוני, דרך מרעומים ורקטות ועד למערכות נ"ט ותחמושת.¹⁶ למשל, מקורות מודיעיניים בקוריאה הדרומית ציינו כי המוסד הישראלי איתר בחזקת חזבאללה טילים לטווח בינוני וקצר בעלי רכיבים צפון קוריאניים; בשנת 2008 גורמי אופוזיציה בסוריה טענו כי חזבאללה רכש נשק כימי מקוריאה הצפונית בתיווך משטר אסד. היקף הפעילות הצפון קוריאנית הלכה למעשה התרחב גם במהלך מלחמת לבנון השנייה, זמן קצר לפני הטלת הסנקציות של מועצת הביטחון באוקטובר 2006, וייתכן שגם לאחריה.¹⁷ דוגמה מובהקת למעורבות זו הייתה חשיפת השימוש של חזבאללה בטייל M600, גרסה איראנית של טיל "פתאח 110" שפותחה בשיתוף פעולה עם פיונגיאנג. טילים אלה הועברו לארגון דרך סוריה, והם מייצגים נדבך בשרשרת טכנולוגית מבצעית שנשענת על ידע צפון קוריאני.¹⁸ במקביל, דווח כי דמשק ופיונגיאנג קיימו עסקאות משותפות, שבמסגרתן סופקו לחזבאללה טילי "קורנט", המיוצרים בהיקפים גדולים בקוריאה הצפונית.¹⁹

במאי 2011, השיגה סוכנות הידיעות "רויטרס" דו"ח מסווג של האו"ם שקבע כי "על פי החשד, פריטים אסורים הקשורים לטילים בליסטיים הועברו בין קוריאה הצפונית ואיראן בטיסות סדירות של אייר קוריו ואיראן אייר". לנוכח עימותי התקופה עם ישראל דאז, סביר להניח שמערכות הנשק הללו היו מיועדות לאחד מארגוני הטרור שאיראן תומכת בהם, ולא דווקא לאיראן עצמה

לצד דיווחים אלה, מאז 2006 נחשפו שורת מקרים מתועדים שבהם יורטו משלוחי נשק שמקורם בקוריאה הצפונית או שהכילו רכיבים צפון קוריאניים שיועדו לאיראן ולשלוחותיה במזרח התיכון. דפוס הפעולה שהתגלה במקרים אלו מעיד על רשתות הברחה מבצעיות ומתוחכמות המסתייעות בשיטות הסוואה מורכבות, שימוש במטענים אזרחיים ובהפעלת צירי הברחה ימיים ואוויריים.

ביולי 2009 רשויות איחוד האמירויות יירטו את הספינה ANL Australia, שנשאה את דגל איי הבהמה, בעקבות מידע מודיעיני שהצביע על כך שהיא נושאת אמצעי לחימה בלתי חוקיים מקוריאה הצפונית לכיוון איראן. בדיקת המכולות - שסומנו באופן כוזב כ"חלקי חילוף למכוונות" - חשפה מטען של ציוד צבאי, נשק קל, חומרי נפץ ומעל 2,000 מרעומים מתוצרת

קוריאה הצפונית בכמות המספיקה לאלפי רקטות לטווח קצר. יעד הספינה היה נמל בנדר עבאס באיראן - אחד מצירי ההפצה המרכזיים של מערך ההברחות האזורי.²⁰ חמישה חודשים לאחר מכן, בנובמבר 2009, יירט חיל הים הישראלי את ספינת המטען MV Francop, שנשאה את דגל אנטיגואה והובילה 36 מכולות ובהן כ-500 טון אמל"ח. המטען הוסווה כציוד אזרחי, אך בפועל הכיל רקטות ומרגמות מתוצרת איראן, תחמושת סינית, רימוני יד, מרעומים ורקטות מתוצרת סובייטית וצפון קוריאנית. על חלק מהארגזים שנמצאו בספינה זוהו חותמות של יצרנים צפון קוריאניים, דבר שהמחיש את מעורבותה הישירה או העקיפה של פיונגיאנג בשרשרת האספקה. מסלול השיט מאיראן לסוריה הצביע על כך שהנשק נועד לחזבאללה. גם אם חלק מהאמצעים הועברו לאיראן טרם עידן הסנקציות, עצם הכללתם במשלוח שיועד לחזבאללה העיד על המשכיות הקשר הביטחוני בין הצדדים.²¹

הידוק הקשרים עם מוסקווה עשוי לכלול חילופי ידע צבאי וטכנולוגי, אך ערכו העיקרי טמון בזירה המדינית: זכות הווטו של רוסיה במועצת הביטחון ויכולתה לחסום החלטות שנוגעות לקוריאה הצפונית מעניקה לה מרחב פעולה ניכר

חודש לאחר מכן, בדצמבר 2009, נחת מטוס תובלה צפון קוריאני נחיתת חירום בבנגקוק. בבדיקת רשויות תאילנד התגלה כי המטוס נשא 35 טון אמצעי לחימה, לרבות רקטות, מטולי RPG ורכיבים למערכות נגד מטוסים. מסמכי המטען הציגו את התכולה כ"ציוד קידוח", אך חקירה העלתה כי היעד האמיתי היה איראן, ומשם העברה צפויה לחזבאללה וחמאס.²² לנוכח העובדה שבאותה תקופה איראן כבר החזיקה ביכולת תעשייתית ליצור את מרבית סוגי האמצעים הללו בעצמה, ובמקביל לא הייתה מצויה במעורבות ישירה בלחימה, ההערכה הרווחת היא כי הנשק יועד במובהק לשלוחות הטרור הפועלות בחסותה. יתרה מכך, בשל השימוש המסיבי של חמאס באמצעי לחימה במהלך מבצע "עופרת יצוקה" (2008), סביר להניח שהמשלוחים שיורטו בשנת 2009 נועדו לשקם את מלאי התחמושת של הארגון - ואולי גם של חזבאללה - כחלק מהיערכות לעימותים עתידיים עם ישראל.²³

במאי 2011, השיגה סוכנות הידיעות "רויטרס" דו"ח מסווג של האו"ם שקבע כי "על פי החשד, פריטים אסורים הקשורים לטילים בליסטיים הועברו בין קוריאה הצפונית ואיראן בטיסות סדירות של אייר קוריו ואיראן אייר".²⁴ לנוכח עימותי התקופה עם ישראל דאז, סביר להניח שמערכות הנשק הללו היו מיועדות לאחד מארגוני הטרור שאיראן תומכת בהם, ולא דווקא לאיראן עצמה.

ביולי 2014, דיווח ה"דיילי טלגרף" כי מסע חידוש מלאי נוסף היה בעיצומו לאחר תחילת מבצע "צוק איתן". על פי הדיווח, חמאס ניהלה מגעים ישירים עם קוריאה הצפונית לקראת עסקת נשק חדשה. מקור המידע היה הדלפות מגורמים זרים, והפרטים לא אומתו במלואם ממקורות גלויים.²⁵ עם זאת, ההערכה היא כי במסגרת העסקה נרכשו רקטות 122 מ"מ או 107 מ"מ - אמל"ח פשוט לייצור, זול יחסית, אך בעל ערך מבצעי גבוה. אם אכן יצאה העסקה לפועל, סביר כי מספר הרקטות שהועברו מקוריאה

שרידי טיל בליסטי איראני אוקטובר 2024 - ים המלח. בתמורה למימון, עד תום המלחמה סופקו לאיראן כ-100 טילים שהיו בסיס לארסנל הבליסטי האיראני. צילום: צילום: זאב שטיין, מתוך אתר פיקיוויק

במהלך השנים בפעולות חדירה לקוריאה הדרומית ובהמשך יושם גם בזירות כמו איראן ומיאנמר. רקע זה מחזק את ההשערה שלפיה פיונגיאנג הייתה שותפה להעברת ידע הנדסי וטכנולוגי לפיתוח התשתיות התת-קרקעיות של חזבאללה וחמאס, אשר נושאות מאפיינים הדומים לאלו של המנהרות הצפון קוריאניות. מחקר של מרכז עלמא מצביע על מספר קווי דמיון בולטים, בהם עומק רב, רוחב המאפשר תנועת לוחמים ורכבים קלים, חיזוק פנימי בבטון, ריבוי פתחים מוסווים המיועדים לחדירה ונסגיה מהירה, פתחים חבויים בבתי מגורים, יערות ושדות, וכן מערכות אוורור, חשמל ומפקדות תת-קרקעיות.²⁹

במקרה של חזבאללה, תשתיות אלו - המכונות "שמורות טבע" - נבנו על פי הערכות בין השנים 2003-2004 בליווי והכוונה של מומחים צפון קוריאניים, ושימשו את הארגון במהלך הלחימה נגד ישראל במלחמת לבנון השנייה. במקרה של חמאס, נטען כי היכולות שבידיה בתחום התת-קרקעי חורגות בהרבה מהיכולת המקומית ומעידות על סיוע חיצוני משמעותי, וכי רשת המנהרות של חמאס "כמעט בוודאות נהנתה מסיוע חיצוני, אם ישירות מפיונגיאנג ואם דרך איראן".³⁰

שורת המקרים המתועדים ממחישה היטב את עומק מעורבותה של קוריאה הצפונית בפעילות שמובילה איראן במזרח התיכון. פיונגיאנג אינה מסתפקת בתמיכה רעיונית או בהצהרות סולידריות - היא משמשת בפועל כקבלן צבאי המספק ידע, טכנולוגיות ואמצעי לחימה לארגונים ולמדינות הפועלים נגד ישראל. גם אם אינה משתתפת ישירות בלחימה, תרומתה להעצמת חמאס וחזבאללה מורגשת היטב בשטח. במובן זה, קוריאה הצפונית הופכת לשחקן אסטרטגי בזירה הביטחונית

הצפונית לרצועת עזה עמד על כמה אלפים.²⁶ סרטוני תעמולה של חמאס מצביעים על כך שלפחות בתחום אחד - טילי נ"ט - מתקיים חיבור ברור בין ההיצע לביקוש. אנליסטים של IHS Jane's וגורמים נוספים זיהו בשימוש חמאס טילים מדגם 9K11 ממוצא סובייטי, המיוצרים בגרסה צפון קוריאנית. מערכות נשק דומות תועדו גם בסרטונים של גדודי א-נאסר סלאח א-דין. הזיהוי של מקורם הצפון-קוריאני מתחדד במיוחד בהשוואה בין תמונות מהשטח לחוברות השינוק הרשמיות של פיונגיאנג, בהן מופיע הטיל תחת השם "AT-4" (כינוי נאט"ו), ולא תחת שמו הסובייטי המקורי "9K11".²⁷ גם במהלך מלחמת "חרבות ברזל" תועד שימוש מבצעי באמל"ח מתוצרת קוריאה הצפונית בידי חמאס וחזבאללה. אמצעים אלו נתפסו על ידי כוחות צה"ל במהלך הלחימה, וזוהו על ידי גורמים ישראליים, מומחי נשק וכן גורמים רשמיים בקוריאה הדרומית. האמל"ח שנתפס כלל רקטות RPG, פגזי ארטילריה 122 מ"מ, רקטות לטווח קצר וציוד תקשורת. לפי הדיווחים, חלק מהאמצעים הללו - לפחות אלה שנתפסו במרחב הפעולה של חמאס - מקורם בעסקת נשק שנחתמה בין הארגון וקוריאה הצפונית בקיץ 2014. ההנחה הרווחת היא כי מרבית האמצעים שסופקו במסגרתה הוסתרו במצבורי חמאס ברצועת עזה והוסבו לשימוש במועדים מאוחרים יותר - לרבות במהלך המערכה הנוכחית.²⁸

חשוב לציין כי תרומתה של קוריאה הצפונית אינה מסתכמת באספקת אמצעי לחימה. ניסיונה העשיר בפרויקט תשתית צבאיים בכלל ובתחום המנהור בפרט מתבסס במידה רבה על היכולות שפיתחה בבניית מערך המנהרות שלה, ששימש אותה

מנהרת לחימה שהתגלתה על ידי צה"ל במבצע "צוק איתן". רשת המנהרות של חמאס כמעט בוודאות נהנתה מסיוע חיצוני, אם ישירות מפיונגיאנג ואם דרך איראן. צילום: דו"ץ

לגורמים עוינים לישראל. קוראיה הצפונית צפויה להמשיך ולספק מערכות נשק וטכנולוגיות צבאיות לשחקנים עוינים לישראל, ביניהם מדינות וארגונים לא־מדינתיים. תמריץ מרכזי לכך הוא כלכלי: משטר הסנקציות הבינ־לאומי מותיר את פיונגיאנג עם אפיקי הכנסה מוגבלים, מה שמגביר את תלותה בייצוא נשק. במקביל, המניע האידיאולוגי - חתירה תחת ההגמוניה האמריקנית - מעניק לפעולות אלו ערך אסטרטגי בעיני המשטר. מגמה זו ניכרת בשיתוף הפעולה של קוריאה הצפונית עם יריבות מרכזיות של ארצות הברית, כגון רוסיה בזירת אוקראינה ואיראן במזרח התיכון. כל עוד ישראל מזוהה כבעלת ברית מרכזית של ארצות הברית, היא עשויה להפוך ליעד עקיף למדיניות זו - לא באמצעות עימות ישיר, אלא באמצעות חימוש שיטתי של השלוחות האיראניות באזור.

2. שימור ופיתוח מתמשך של ארסנל הנשק הקונבנציונלי והלא־קונבנציונלי. קוריאה הצפונית אינה מראה סימנים לויתור או בלימה של תוכניות הפיתוח הגרעיני שלה - להפך, היא משקיעה משאבים ניכרים בשדרוג מערכות שיגור, דיוק טילים, כושר ניידות וכן בפיתוח ראשי קרב מתקדמים. מגמה זו מגבירה את הפוטנציאל לייצוא עתידי של טכנולוגיות מסוכנות לשחקנים אזוריים, בין במסגרת עסקאות כלכליות ישירות, שיתופי פעולה מדעיים או דרך

האזורית, המשפיע - גם אם בעקיפין - על מאזן הכוחות בגבולותיה של ישראל.

משמעויות לישראל

המשבר הכלכלי שפקד את קוריאה הצפונית מאז מגפת הקורונה - שהתבטא בסגירת גבולות ובהאטה חדה במסחר - החריף עוד יותר את מצבה הכלכלי הרעוע ממילא. במקביל, שינויים גאופוליטיים מהותיים, ובראשם הפלישה הרוסית לאוקראינה, יוצרים עבור פיונגיאנג הזדמנויות חדשות בזירה הביטחונית־אסטרטגית. הידוק הקשרים עם מוסקווה עשוי לכלול חילופי ידע צבאי וטכנולוגי, אך ערכו העיקרי טמון בזירה המדינית: זכות הווטו של רוסיה במועצת הביטחון ויכולתה לחסום החלטות שנוגעות לקוריאה הצפונית מעניקה לה מרחב פעולה ניכר. לפיכך התמיכה הרוסית (ובמידה מסוימת גם הסינית) עלולה לשחוק את משטר הסנקציות, לבסס את פיונגיאנג כספקית נשק לגיטימית ולהחיות את תעשיית הייצוא הצבאי שלה.³¹ עבור ישראל, המשמעות היא חשיפה גוברת לנשק וטכנולוגיות צפון קוריאניות - באופן ישיר או עקיף - בעיקר דרך איראן ושלוחותיה. בהתאם לדפוסים שהוצגו לעיל, ראוי לשקול שלוש הנחות עבודה מרכזיות:

1. המשך מכירת נשק וטכנולוגיות צבאיות מתקדמות

מתווכים דוגמת חברות סחר. הסיכון לישראל נובע לא רק מהגעת אמל"ח זה לגבולותיה - אלא גם מהשפעתו על מאזן ההרתעה האזורי, במיוחד אם גורמים עוינים ישפרו את רמות הדיק, הטווח והעוצמה של מערכות הנשק שברשותם.

3. מיקוד הקשב והעיסוק האמריקני (והבין-לאומי) בזירה המזרח-אסיאתית. ככל שקוריאה הצפונית תמשיך להאיץ את תוכניותיה הצבאיות - ובכלל זה ניסויי טילים ומערכות אחרות, פיתוח מערכות נשק מתקדמות והעמקת הקשרים הביטחוניים עם רוסיה - היא מאלצת את ארצות הברית להקצות קשב ומשאבים לזירה האסיאתית - לעיתים על חשבון מוקדים אסטרטגיים אחרים. דפוס זה עלול לפגוע ביכולתה של ארצות הברית והקהילה הבין-לאומית לפקח ולהגיב באופן יעיל להתפתחויות בזירות אחרות, ובהן גם המזרח התיכון, ולהשאיר את ישראל חשופה יותר לאיומים מצד ציר איראן-חזבאללה-חמאס. בנוסף, השחיקה במעמדה של ארצות הברית כגורם מרתיע אוניברסלי עלולה להעניק רוח גבית לשחקנים רוויזיוניסטיים הפועלים תחת חסות או בהשראת מדינות כמו קוריאה הצפונית.

לישראל יכולות מתקדמות להתמודדות עם האיום שמציבה קוריאה הצפונית, אך בשלב הנוכחי מדובר בזירה שאינה דורשת תגובה מיידית אלא מחייבת גישה אסטרטגית מתמשכת. הדבר כולל למשל ניטור שיטתי של מעורבות צפון קוריאנית בזירה האזורית והבין-לאומית כאחד, לצד הבנה מעמיקה של צרכיה הכלכליים והביטחוניים ותחומי שיתוף פעולה אפשריים עם מדינות וארגונים הפועלים נגד ישראל

לישראל יכולות מתקדמות להתמודדות עם האיום שמציבה קוריאה הצפונית, אך בשלב הנוכחי מדובר בזירה שאינה דורשת תגובה מיידית אלא מחייבת גישה אסטרטגית מתמשכת. הדבר כולל למשל ניטור שיטתי של מעורבות צפון קוריאנית בזירה האזורית והבין-לאומית כאחד, לצד הבנה מעמיקה של צרכיה הכלכליים והביטחוניים (למשל בתחום האנרגיה) ותחומי שיתוף פעולה אפשריים עם מדינות וארגונים הפועלים נגד ישראל. חשוב להטמיע בתודעה הישראלית כי האיומים הביטחוניים אינם מצטמצמים למזרח התיכון בלבד - תובנה המתחדדת עוד יותר בעקבות הפתעת 7 באוקטובר.

בהקשר זה, מומלץ להרחיב את מאמצי המודיעין הקלסי, לטפח שיתופי פעולה עם בעלות ברית ולשלב חוקרי מודיעין ממקורות גלויים כמכפילי כוח משמעותיים. ניטור רשתות רכש, חשיפת ערוצי הפצה פוטנציאליים וזיהוי נוכחות דיגיטלית של גורמים צפון קוריאניים - לרבות שיווק טכנולוגיות צבאיות באתרי B2B - הם נדבך חיוני במדיניות סיכולים.³² חלק ניכר מהמידע נחשף על ידי חוקרים עצמאיים באמצעות מקורות גלויים, ועל כן יש להרחיב את ההשקעה באיסוף מודיעין מבוסס אוסינט כחלק מגישת סיכול כוללת.

תחום הסייבר הוא עוד זירה חשובה. פיונגיאנג פעילה בה באמצעות פריצות, הונאות ופשיעות סייבר רחבות היקף, המשמשות בין היתר לגניבת משאבים חיוניים. אחד היעדים המרכזיים של פעילות זו הוא תחום המטבעות הדיגיטליים: אף

שאינן עדויות ישירות לשימוש צפון קוריאני במטבעות דיגיטליים לצורך עסקאות נשק, קיימת מגמה מובהקת של גניבת קריפטו, הונאות סייבר וניצול פלטפורמות דיגיטליות לצורך מימון פעילויותיה. ישראל, המחזיקה ביכולות מוכחות בתחום זה, יכולה לפעול לסיכול פעילות זו בצורה ממוקדת וללא הסתבכות מדינית. מעבר לכך, יש לראות בפעילות הסייבר הלא-חוקית של פיונגיאנג מקור הכנסה המממן פרויקטים צבאיים, לרבות פרויקטים של הפצת טילים וטכנולוגיות צבאיות, והשקעה במאמצים למנוע ממנה לקבל או להעביר כספים יכולה לעזור להחליש את התמריץ הזה.³³

בה בעת, ישראל יכולה לפעול גם בזירה הגלובלית, לרבות באופן דו-צדדי עם בעלות עניין כגון קוריאה הדרומית ויפן או במסגרות בין-לאומיות שונות כדוגמת מועצת הביטחון. עם זאת, פעילות זו צריכה להישען לא רק על הבעת עמדות, אלא על שותפות פעילה הכוללת שיתוף מודיעין, קידום דיונים מדיניים-ביטחוניים יוזמים והצגת האיום הצפון קוריאני כאיום גלובלי, ולא רק אזורי. יש לזכור כי פיונגיאנג עשויה לנצל עימותים קיימים - דוגמת המלחמה באוקראינה או סכסוכים במזרח התיכון - כהזדמנות להרחבת שוק ייצוא הנשק שלה.

יש להביא בחשבון את הדינמיקה המתהווה בין קוריאה הצפונית, איראן, סין ורוסיה - שיתוף פעולה פרגמטי שמעמיק בשנים האחרונות ומבוסס על התנגדות משותפת להשפעה האמריקנית והמערבית. הקשרים בין מדינות אלה, לצד היכולות הצבאיות המתקדמות של פיונגיאנג והצרכים הכלכליים והפוליטיים שלה, משתלבים עם האינטרסים האסטרטגיים של סין ואיראן, וכן עם צרכיה של רוסיה במסגרת מלחמתה באוקראינה. מציאות זו מחייבת את ישראל וארצות הברית לעקוב מקרוב אחר התפתחויות בזירה זו, שכן הן עלולות להיפגע מהידוק הקשרים בין ארבע המדינות.

יש להביא בחשבון את הדינמיקה המתהווה בין קוריאה הצפונית, איראן, סין ורוסיה - שיתוף פעולה פרגמטי שמעמיק בשנים האחרונות ומבוסס על התנגדות משותפת להשפעה האמריקנית והמערבית

מגמה זו אינה נותרת בגדר תרחיש תיאורטי בלבד. תוצאותיה המוחשיות ניכרו בשנים האחרונות בשימוש שנעשה באמצעי לחימה שמקורם בקוריאה הצפונית בידי חמאס וחזבאללה - הן במהלך עימותים קודמים והן, ככל הנראה, גם במסגרת מתקפות הטילים האיראניות על ישראל במהלך מלחמת חרבות ברזל. מציאות זו מחייבת חשיבה אסטרטגית עדכנית, הרואה בקוריאה הצפונית לא רק איום אזורי מרוחק, אלא שחקנית בעלת נוכחות והשפעה ממשית גם במזרח התיכון. בהתאם לכך, על ישראל לגבש מדיניות ייעודית להתמודדות עם האיום, תוך שילוב כלים מודיעיניים, דיפלומטיים וביטחוניים שביטחון ניטור, סיכול ובלימה של מעורבות צפון קוריאנית בעימותים אזוריים.

סיכום

כמעט שני עשורים אחרי החלטת מועצת הביטחון 1718 (2006), קוריאה הצפונית ממשיכה לחרוג באופן שיטתי ומכוון מהסנקציות כחלק מאסטרטגיה כוללת לחיזוק מעמדה בזירה הגלובלית. אם בעבר נשענה מדיניות החוץ שלה על אידיאולוגיה

חיל הים מיירט את ספינת המטען MV Francop (נובמבר 2009). המטען הוסווה כציוד אזרחי, אך בפועל הכיל רקטות ומרגמות מתוצרת איראן, תחמושת סינית, רימוני יד, מרעומים ורקטות מתוצרת צפון קוריאנית. צילום: דו"ץ

משטר הסנקציות נגדה - ממשיכה לעמוד במוקד עיונותה. ישראל, הנתפסת בעיניה כסמל להשפעה האמריקנית באזור, הופכת ליעד עקיף אך מובהק במדיניות החוץ הצפון קוריאנית. אף שישאל אינה ניצבת כיום בפני איום צבאי ישיר מצד קוריאה הצפונית, התנהלות העבר שלה - כדוגמת תמיכתה הצבאית במצרים ובסוריה בעימותים מול ישראל - מדגימה את האפשרות לשיתופי פעולה דומים בעתיד, גם אם בעקיפין. כיום מתבטא איום זה בצורה מרוסנת יותר, באמצעות תמיכה עקיפה אך בעלת השפעה ממשית על יריבותיה של ישראל.

במרכז פעילותה האזורית של קוריאה הצפונית עומדת מערכת היחסים עם איראן, אשר החלה להתגבש כבר בראשית שנות ה-80 - בייחוד במהלך מלחמת איראן-עיראק - והעמיקה בשנים שלאחר מכן לשיתופי פעולה בתחום הטילים והטכנולוגיה הצבאית. קשר זה נשען על התנגדות משותפת לסדר העולמי הליברלי, עוינות משותפת לארצות הברית ולישראל, שאיפה להתעצמות צבאית ולהתגרענות ונכונות להפר את הסנקציות באמצעות מנגנוני פעולה בלתי רשמיים. במסגרת זו, העבירה קוריאה הצפונית לאיראן ידע צבאי, טכנולוגיות וניסיון מבצעי שנצברו במשך שנים - אשר תרמו משמעותית להתחזקות הצבאית של איראן ושלוחותיה.

השלכות שיתוף הפעולה בין קוריאה הצפונית לשותפותיה אינן נשורות ברמה האסטרטגית בלבד, אלא ניכרות גם בשטח.

סוציאליסטית ואנטי-אימפריאליסטית, הרי שמאז שלהי שנות ה-80 התגבשה גישה פרגמטית יותר, המתמקדת בשיקולים כלכליים. ייצוא נשק הפך לאבן יסוד בהישרדותו של המשטר - מקור הכנסה חיוני המשרת הן מטרות פנימיות והן שאיפות גאואסטרטגיות, במיוחד בזירות שבהן ניתן לערער על ההגמוניה האמריקנית.

במרכז פעילותה האזורית של קוריאה הצפונית עומדת מערכת היחסים עם איראן, אשר החלה להתגבש כבר בראשית שנות ה-80 והעמיקה בשנים שלאחר מכן לשיתופי פעולה בתחום הטילים והטכנולוגיה הצבאית. במסגרת זו, העבירה קוריאה הצפונית לאיראן ידע צבאי, טכנולוגיות וניסיון מבצעי שנצברו במשך שנים - אשר תרמו משמעותית להתחזקות הצבאית של איראן ושלוחותיה

מגמה זו חורגת מגבולות מזרח אסיה ומוצאת ביטוי מובהק גם במזרח התיכון. בעשורים האחרונים טיפחה פיונגיאנג קשרים עם שחקנים המבקשים לאתגר את הסדר הבין-לאומי הקיים, ובראשם את הנוכחות האמריקנית באזור. ארצות הברית - הנתפסת על ידי פיונגיאנג כאויבתה המרכזית וכאדריכלית

הכשרה טכנולוגית בפיונגיאנג. יש לראות בפעילות הסייבר הלא-חוקית של פיונגיאנג מקור הכנסה מממן פרויקטים צבאיים. צילום: סוכנות הידיעות המרכזית של קוריאה. צילום: סוכנות הידיעות הקוריאנית

המתמסכת שלה עם איראן והשתייכותה לציר ה-CRINK המתהווה, משקפים מדיניות מכוונת לשימור יציבות המשטר, ניצול הזדמנויות כלכליות והרחבת מרחב הפעולה הבין-לאומי של המשטר. דפוס פעולה זה, המשרת את יעדיה המרכזיים של פיונגיאנג, צפוי להימשך ואף להעמיק כל עוד הוא מאפשר לה לשרוד, להתחזק ולהתבסס בתוך גוש רוויזיוניסטי המבקש לערער את הסדר הקיים ולכונן מערכת עולמית חלופית, שבה משטרים מסוגה נהנים מעוצמה והשפעה גוברים. התנהלותה של קוריאה הצפונית בעשורים האחרונים ממחישה את תפקידה כשחקנית עקבית ומערערת במערכת הבין-לאומית. דפוסי הפעולה שהיא נוקטת בזירות שונות מעידים על אסטרטגיה מגובשת ולא מקרית, שמחייבת התייחסות רחבה ומעמיקה. עבור ישראל ושותפותיה, הדבר דורש הערכה מחודשת של דפוסי האיום הנשקפים מקוריאה הצפונית לא רק כמדינה גרעינית מרוחקת שזקוקה למקורות הכנסה, אלא ככוח פעיל ומתוחכם המבקש לעצב מחדש את כללי המשחק העולמיים באופן שעלול לשאת השלכות ישירות גם על ביטחונה של ישראל.

במהלך השנים סיפקה קוריאה הצפונית סיוע צבאי נרחב לארגוני טרור הפועלים נגד ישראל - ובראשם חזבאללה וחמאס. אמצעי לחימה צפון קוריאניים שימשו בפועל נגד אזרחי ישראל במסגרת סבבי לחימה בצפון ובדרום, לרבות במהלך מלחמת חרבות ברזל, לאחר שהועברו לארגונים באמצעות רשתות הברחה מתוחכמות, לעיתים בתיווך ישיר של איראן.

המציאות הנוכחית, המאופיינת בסנקציות מקיפות, מצוקה כלכלית ולחץ הישרדותי מובהק, מדרבנת את פיונגיאנג לפעול באופן פומבי ונחוש להפר את ההגבלות הבין-לאומיות. עסקאות נשק שבעבר התקיימו בחשאי מתבצעות כיום בגלוי - דוגמת משלוחי הנשק והסיוע הכוחות לרוסיה - ותוך התעלמות בוטה מהחלטות מועצת הביטחון וללא חשש מהשלכות

המציאות הנוכחית, המאופיינת בסנקציות מקיפות, מצוקה כלכלית ולחץ הישרדותי מובהק, מדרבנת את פיונגיאנג לפעול באופן פומבי ונחוש להפר את ההגבלות הבין-לאומיות. עסקאות נשק שבעבר התקיימו בחשאי מתבצעות כיום בגלוי - דוגמת משלוחי הנשק והסיוע הכוחות לרוסיה - ותוך התעלמות בוטה מהחלטות מועצת הביטחון וללא חשש מהשלכות. שיתוף הפעולה הצבאי המחודש שלה עם רוסיה, השותפות

ההערות למאמר זה מתפרסמות בסוף הגיליון.

- פייסבוק. <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1219496879776842>
- 60 אחמד סעיד, שריף טהא הזהיר מפני ניצול המטרה הפלסטינית ואמר: שתיקתם של כמה חוקרים לגבי האמת, מחשש לתגובת נגד ציבורית, הביאה אכזבה ואסון על התנועה האסלאמית [בערבית]. (2025, 7 באפריל). אלפתח
- 61 אירועי ירדן לאור הצהרות אלדעוה אלסלפיה - האיחוד הבין לאומי של חכמי ההלכה המוסלמים - האחים [המוסלמים] בירדן [בערבית]. (2025, 17 באפריל). אלפתח
- 62 עאשור אבו זיד (2024)
- "יש לנו אויבים משותפים": שיתוף הפעולה הצבאי בין קוריאה הצפונית, איראן ושלוחותיה ומשמעויותיו לישראל (עמ' 54)**
- 1 אמ"ץ-מרכז דדו (2023, אפריל). מצפון תפתח הרעה? - שיתוף הפעולה הצבאי בין קוריאה הצפונית, איראן וסוריה והקשר לישראל. קרוב ורחוק מס' 50
- 2 BERGER, A. (2015). TARGET MARKETS: NORTH KOREA'S MILITARY CUSTOMERS IN THE SANCTIONS ERA. WHITEHALL
- 3 BERMUDEZ, J. S. (1994). PROLIFERATION FOR PROFIT: NORTH KOREAN INVOLVEMENT IN THE MIDDLE EAST (No. 27). THE WASHINGTON INSTITUTE; LEVKOWITZ, A. (2017). NORTH KOREA AND THE MIDDLE EAST (No. 12). THE BEGIN-SADAT CENTER FOR STRATEGIC STUDIES
- 4 BERGER, A. (2015); PANDA, A. (2020). KIM JONG UN AND THE BOMB: SURVIVAL AND DETERRENCE IN NORTH KOREA. OXFORD UNIVERSITY PRESS
- 5 LEVKOWITZ, A. (2017); POLLACK, J. (2011). BALLISTIC TRAJECTORY: THE EVOLUTION OF NORTH KOREA'S BALLISTIC MISSILE MARKET. THE NONPROLIFERATION REVIEW, 18(2), 411-429
- 6 SONG, N. (2016). NORTH KOREA'S MIDDLE EAST DIPLOMACY AND THE ARAB SPRING. ISRAEL JOURNAL OF FOREIGN AFFAIRS, 10(1), 75-89
- 7 היקף הכנסותיה של קוריאה הצפונית מייצוא אמל"ח נאמד בעשרות מיליוני דולרים בשנה, אך ייתכן שהוא גבוה יותר נוכח מגבלות הדיווח בנתונים הרשמיים שאינם כוללים העברות ידע, מכירת רכיבים או מעורבות בתחומי ה"ב". ראו: שווי ייצוא נשק מקוריאה הצפונית לפי יעד, 1980-2024 (מיליוני דולרים, שווי ריאלי) ב-SIPRI ARMS TRANSFERS DATABASE
- 8 EVRON, Y. (2008). A THREEFOLD CORD IS NOT READILY BROKEN: NORTH KOREA'S MILITARY BOND WITH IRAN AND SYRIA. STRATEGIC ASSESSMENT, 11(1), 76-83
- 9 KANCS, D. A. (2024). ENHANCING THE PREPAREDNESS AND READINESS (No. 08). EERI RESEARCH PAPER SERIES; LAU, S. (2024). CRINK: IT'S THE NEW 'AXIS OF EVIL'. POLITICO. <https://www.politico.eu/article/crink-new-axis-of-evil-nato-china-russia-iran-north-korea/>; MARTIN, T. W., LI, M. & RUIZ, R. (2025). HOW A NEW AXIS CALLED CRINK IS WORKING AGAINST AMERICA. THE WALL STREET JOURNAL
- 10 AZAD, S. (2012). IRAN AND THE TWO KOREAS: A PECULIAR PATTERN OF FOREIGN POLICY. THE JOURNAL OF EAST ASIAN AFFAIRS, 26(2), 163-192
- 11 BECHTOL, B. E. (2018). NORTH KOREAN MILITARY PROLIFERATION IN THE MIDDLE EAST AND AFRICA: ENABLING VIOLENCE AND INSTABILITY. UNIVERSITY PRESS OF KENTUCKY
- 12 UNAI. (2024). IRAN & NORTH KOREA – NUCLEAR PROLIFERATION PARTNERS; LEVKOWITZ, A. (2017)
- 13 BERGER, A. (2015)
- 14 LEVKOWITZ, A. (2017)
- BECHTOL, B. E. (2018)
- אלחצ'ארי
- 44 ZUBA, H. (OCTOBER 2024). YEAR OF ALTUFAN. THE FOUR MOST IMPORTANT FACTS [IN ARABIC]. ALDAWAH. ISSUE 1, PP. 29-31
- 45 חוסיין, מ' (2024, 1 בדצמבר). כיצד יכול אלוהים לקדש אומה שחלשיה אינם מוגן מפני חזקיה [בערבית]. האחים המוסלמים
- 46 MUSLIM BROTHERHOOD: THE PALESTINIAN PEOPLE AND OUR ISLAMIC NATION WILL NOT PASS THE DEAL OF THE CENTURY! [IN ARABIC]. (2025, FEBRUARY 25). ALIKHAWN ALMUSLIMIN
- 47 MUSLIM BROTHERHOOD: PASSING THE OCCUPATION'S DEMANDS TO DISARM THE RESISTANCE IS A CRIME AGAINST THE NATION [IN ARABIC]. (2025, APRIL 15). ALIKHAWN ALMUSLIMIN
- 48 BARAK (2023)
- 49 אלהאמי (2025). קיצור סיפור פלסטין והציונות: משורשי הציונות ועד טופאן אלאקצא, עמ' 272
- 50 THE WAY TO SAVE GAZA IS TO OVERTHROW THE TREACHEROUS REGIMES [IN TURKISH]. (2024, FEBRUARY 19). MEPA NEWS
- 51 אלהאמי (2025). קיצור סיפור פלסטין והציונות: משורשי הציונות ועד טופאן אלאקצא [בערבית], עמ' 299-301
- 52 THE CHANGE STREAM'S. (2025, APRIL 24). FACEBOOK. <https://www.facebook.com/ikhwanaalexandria.official/posts/pfbid0KdXB3QX9REY8TTBHOVJY32xiw7ATLHKZ7dNTAA7sCKZZniQkQH2BE6suTtAYAWPL>
- 53 ההתאחדות העולמית של חכמי הדת המוסלמים הוא ארגון אסלאמי קיצוני היושב בקטר, ולו סניפים בטורקיה ובטוניסיה. את הארגון ייסד ב-2004 שיח' יוסף אלקרצ'אוי, הנחשב לפוסק הלכה מוביל ומשפיע בעולם המוסלמי. הארגון מאגד תחתיו חכמי דת המזוהים עם "האחים המוסלמים" וזרמים אחרים כמו סלפים. לאתר הבית של ההתאחדות ראו: <https://iiumsonline.org/>
- 54 חכמי ההלכה של פלסטין הוא ארגון גג דתי, שנוסד ב-2009 באיסטנבול, טורקיה. על אף שאינו ארגון רשמי של אח"ס, הוא מקיים קשרים אידיאולוגיים ואישיים עם אנשיה ועם אנשי חמאס. לאתר הבית של הארגון ראו: <https://palscholars.org/>
- 55 הכרזה על השקת מגילת חכמי האומה בנושא מבול אלאקצא והשלכותיו [בערבית]. (2025, 26 באפריל). היאת עלמאא פלסטי
- 56 FATWA OF THE IJTihad AND FATWA COMMITTEE OF THE INTERNATIONAL UNION OF MUSLIM SCHOLARS REGARDING THE CONTINUATION OF THE AGGRESSION ON GAZA AND THE CESSATION OF THE TRUCE. (2025, MARCH 28). INTERNATIONAL UNION OF MUSLIM SCHOLARS; THE INTERNATIONAL UNION OF MUSLIM SCHOLARS ISSUES A FATWA URGING THE MOBILIZATION OF ISLAMIC ARMIES TO RESCUE GAZA. (2025, APRIL 4). ALIKHAWN ALMUSLIMIN
- 57 דאר אלאפתאא המצרי – מרכז התקשורת (2025, 7 באפריל). פייסבוק <https://www.facebook.com/EGYPTDARALIFTAMEDIA/posts/pfbid09naqtQL5RW3VKuZuBkQM23oms3Mc1VRGCEG3QsnQkTDUWsRfGoN1zDIAMK4GAJn8L>; אלמיאני, ה' (2025, 7 באפריל). רשות הפתווה של מצרים מגיבה לקריאות לג'יהאד מזוין נגד ישראל [בערבית]. אלשרק אלאוסט
- 58 בהאאמי, י' (2025, 6 באפריל). פייסבוק. <https://www.facebook.com/reel/1375484626978091>; <https://www.facebook.com/yasserborhamy/videos/1040890864572849>
- 59 טה, ש' (2025, 15 באפריל). דיון רגוע על הסכמי קמפ דייוויד, תמיכה באזרחי עזה וכמה נושאים אחרונים.